

VILÁG- TÖRTÉNET

9. (41.) évfolyam 2019. 4.

A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **ANDREIDES GÁBOR**
MUSSOLINI ÉS A FASISZTA VEZÉREK
- **ALESSANDRO VAGNINI**
AZ OLASZ KÜLPOLITIKA ÉS MAGYARORSZÁG
- **JUHÁSZ BALÁZS**
A FASIZMUS KATONAPOLITIKÁJA
- **LÉNÁRT T. ANDRÁS**
A FASIZMUS VÁLTOZATAI SPANYOLORSZÁGBAN
- **FEJÉRDY ANDRÁS**
RÁKOSI MÁTYÁS, AZ OLASZ BALOLDALI PÁRTOK ÉS
A FASISZTA HATALOMÁTVÉTEL
- **SZEMLE**
SZILÁGYI ÁGNES JUDIT, MAXIMILIANO GABRIEL GREGORIO
CERNADAS, MIRJANA POLIĆ BOBIĆ, ZEIDLER MIKLÓS ÍRÁSAI

TARTALOM

100 éves a fasizmus (Andreides Gábor – Juhász Balázs)	497
<i>Tanulmányok</i>	
Andreides Gábor: Mussolini és a fasiszta vezérek	499
Pasquale Fornaro: A rezsim egyik „perifériája”. A Nemzeti Fasiszta Párt Szicíliában	513
Raoul Pupo: Olaszország peremén. A „határ menti” fasizmus	529
Alessandro Mazzetti: Az olasz hadiflotta és a fasiszta geopolitika a Földközi-tenger térségében	543
Alessandro Vagnini: Az olasz külpolitika és Magyarország. A liberálisból a fasiszta rendszerbe történő átmenet idején	557
Juhász Balázs: A fasizmus katonapolitikája és a magyarországi katonai kölcsönök	571
Lénárt T. András: A fasizmus változatai Spanyolországban	585
Murber Ibolya: A fasizmus ausztriai exportjának kezdetei. Bethlen és a Heimwehrek kapcsolati hálózata, 1927–1929	599
Fejérdy András: Rákosi Mátyás, az olasz baloldali pártok és a fasiszta hatalomátvétel	615
Egry Gábor: Konvergáló új nacionalizmusok? A magyar és az olasz nacionalizmusról	627
Pritz Pál: Személyiség és történelem. Benito Mussolini és Gömbös Gyula némely pályafordulójának példáján	639
<i>Szemle</i>	
Két luzo-brazil pályakép a fasizmushoz való viszonyuk tükrében (Szilágyi Ágnes Judit)	647
Nemzeti identitás és modernitás három, egymástól távol eső régióban. Latin-Amerika, Dél-Európa, Kelet-Közép-Európa, 1870–1945 (Maximiliano Gabriel Gregorio Cernadas – Mirjana Polić Bobić – Zeidler Miklós)	652
<i>Megemlékezés</i>	
In memoriam Simon István (1960–2019) (Andreides Gábor – Juhász Balázs)	667

CONTENTS

On the Centenary of Fascism (Gábor Andreides – Balázs Juhász)	497
<i>Studies</i>	
Gábor Andreides: Mussolini and the Fascist Leaders	499
Pasquale Fornaro: A “Periphery” of the Regime: The National Fascist Party in Sicily	513
Raoul Pupo: On the Borders of Italy: The “Frontier Fascism”	529
Alessandro Mazzetti: The Italian Navy and Fascist Geopolitics in the Mediterranean	543
Alessandro Vagnini: Italian Foreign Policy and Hungary during the Transition from a Liberal System to Fascism	557
Balázs Juhász: The Military Policy of Fascism and the Military Loans to Hungary	571
András Lénárt T.: Spanish Versions of Fascism	585
Ibolya Murber: Beginning of the Export of Fascism to Austria: Network of Bethlen and the Heimwehr Movement, 1927–1929	599
András Fejérdy: Mátyás Rákosi, the Italian Left and the Fascist Takeover	615
Gábor Egry: Converging New Nationalisms? On Hungarian and Italian Nationalism	627
Pál Pritz: Personality and History: On the Example of Some Career Turns of Benito Mussolini and Gyula Gömbös	639
<i>Book Reviews</i>	
Two Political Biographies: Marcello Caetano, Plínio Salgado in the Light of Their Relationship to Fascism (Ágnes Judit Szilágyi)	647
National Identity and Modernity 1870–1945: Latin America, Southern Europe, East Central Europe (Maximiliano Gabriel Gregorio Cernadas – Mirjana Polić Bobić – Miklós Zeidler)	652
<i>Commemoration</i>	
In memoriam István Simon (1960–2019) (Gábor Andreides – Balázs Juhász)	667

Nemzeti identitás és modernitás három, egymástól távol eső régióban

Latin-Amerika, Dél-Európa, Kelet-Közép-Európa, 1870–1945¹

A Károli Gáspár Református Egyetemen 2017 áprilisában zajlott az a konferencia, amely három, földrajzilag és kulturálisan egymástól távol eső, olykor mégis feltűnő hasonlóságokat mutató régió, a Habsburg-befolyás alatt álló Közép- és Délkelet-Európa, az Ibériai-félszigeten meghatározó erejű Spanyolország, illetve a spanyol és portugál fennhatóságtól megszabadult Latin-Amerika 19–20. századi történetével foglalkozott. Az előadók a 19–20. századi nemzetépítés és modernizáció aspektusait tárgyalták, s bár összehasonlításra általában nem vállalkoztak, a résztvevők számára mégis azonnal világossá váltak a tematizált események, jelenségek, folyamatok párhuzamosságai és sajátosságai. A konferencia kezdeményezője, programjának kiötlője, a tizenkét országból több mint harminc előadót felvonultató esemény fő szervezője és irányítója Semsey Viktória, a Károli Gáspár Református Egyetem vezető oktatója volt, aki a 2019 januárjában megjelent kötet szerkesztését is végezte. E munkájában Balaton Petra, Horváth Csaba és José Antonio Sánchez Román segítette őt. Az anyanyelvi lektor munkáját Frank Prescott végezte.

A kötetben a szerkesztő két nagyobb, *Történelem és társadalomtudományok*, illetve *Irodalom és kultúra* című egységre tagolta a tanulmányokat, az egyes egységeken belül pedig földrajzi régiók szerint következnek az írások (Latin-Amerika, Dél-Európa, Kelet-Közép-Európa).

A történelmi tanulmányok közül az első, Hernán Otero munkája (*Modernization, Migration and National Identity in the Argentinian Case*) rendkívül fontos kérdést állít a középpontba: az Argentínába való betelepülést, amely végső soron megadta a dél-amerikai ország mai arculatát. Az írás bemutatja a gyors urbanizációt, az európai Nagy Háború hatását a migrációra, valamint a társadalmi folyamatokat meghatározó kulcsfontosságú körülményeket. A nagyarányú migráció az 1870-es évektől az első világháborúig kulturális sokszínűséget hozott, de Argentína az egyik olyan országgá vált az amerikai kontinensen, ahol az olvasztótégely hatás a leggyorsabban érvényesült. A tanulmány kiválóan elemzi a különböző kulturális jelenségek összhatását.

A következő, szintén Latin-Amerikával foglalkozó munka Peru és a peruiak önmeghatározásával, identitásával, főképpen annak a történetírásban való megjelenésével foglalkozik (*Western, Indigenous or Mestizo? Self-Perception of Peru through Its Historiography*). Francisco Quiroz Chueca 19–20. század során keletkezett metanarratívákat elemez, melyek az országot nyugati, keresztény, a függetlenségi háborúk során létrejött államként írják le.

1 *National Identity and Modernity 1870–1945. Latin America, Southern Europe, East Central Europe*. Ed. by Viktória Semsey with the assistance of Petra Balaton, Csaba Horváth, José Antonio Sánchez Román. Budapest–Paris: Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary – L’Harmattan Publishing, 2019. 489 p.

Hogy a felfogások közötti különbségek jobban kitűnjenek, a szerző két uralkodó paradigmát mutat be a gyarmati korszakból, az Inca Garcilasa de la Vega munkásságán alapuló andoki és inka, illetve a kreol, főképpen a fővárosra, Limára korlátozódó hagyományt.

María Elisa Alonso spanyol nyelvű tanulmánya a múlt század harmincas éveinek két, egymással összefüggő latin-amerikai jelenségét vizsgálja („*El modelo de la industrialización por sustitución de importaciones*” motor de la modernización político-social en América Latina y del surgimiento de una identidad nacional). Egyrészt a társadalmi és politikai modernizációt, másrészt a nacionalizmus új formájának – az importhelyettesítő gazdaságpolitikának – kialakulását, amely már nem az európai minta utánzását jelentette. A szerző rámutat a külső okokra is – többek között az első világháború következményeire, az Amerikai Egyesült Államokból kiinduló válságra –, amelyek olyan helyzetet teremtettek, ami rákényszerítette a kormányokat, hogy elősegítsék saját (latin-amerikai) identitásuk kialakulását és erősödését.

A latin-amerikai térség bemutatása után a Dél-, majd a Kelet-Közép-Európával foglalkozó tanulmányok következnek a kötetben. Két élvonalbeli spanyol történész írt a 19–20. századi spanyol állam- és nemzetépítésről. Javier Moreno Luzón *Nationalism and Nation-Building in Spain (1875–1939)* című tanulmánya terjedelméhez képest igen tartalmas áttekintést nyújt a spanyol nemzeti gondolat és a nemzetépítés alakulásáról. Moreno megállapítja, hogy a spanyolországi történetírás sokáig nem is igen foglalkozott a spanyol nacionalizmussal – annál inkább a katalán és a baszk nacionalizmussal –, az 1990-es években mutatkozó historiográfiai érdeklődés pedig általában arra a következtetésre jutott, hogy a jelzett időszakban a spanyol nacionalizmus viszonylag erőtlenné vált, mivel a nagy hatalmú spanyol elit nem volt érdekelt a nemzeti közösség létrehozásában (szemben a baszk és a katalán nacionalistákkal), ráadásul csekély hatása volt az európai modernizációnak, amit az iparosodás alacsony foka, valamint a liberalizmusból a demokráciába való átmenet elmaradása is jelzett. Az újabb kutatások azonban az ezredfordulót követően már azt hangsúlyozzák, hogy a spanyol nacionalizmus valójában nagyon is az európai mintákat követte, s a spanyolországi regionalizmusok a nacionalizmus sajátos formáiként értelmezhetők, miközben létrejött a spanyol nemzetállam és annak intézményrendszere.

A nemzeti öntudat kifejlődését ugyanakkor gátolta, hogy a 19. század második és a 20. század első felében Spanyolország nem vívott nemzeti háborúkat, és sem a hadsereg, sem az iskolarendszer szocializációs programjában nem szerepeltek a demokratikus eszmények. A baszk és a katalán nacionalizmus meghatározó mozzanatai (iparosodás, modernizáció, anyanyelv, aranykormítosz, szabadságvágy) mind a nemzeti alapú egyenlőségeszményt erősítették. Ugyanakkor a baszk nacionalizmusban a katolicizmus, a konzervativizmus és az etnicizmus volt a meghatározó, s a célkitűzés egyértelműen a Spanyolországtól való elszakadás volt, miközben a katalán nacionalizmus több erős irányzatra oszlott (konzervatív, republikánus, baloldali), s ezek eltérő – autonomista, (kon)föderalista, szeparatista – célokkal léptek fel.

A spanyol nacionalizmusban az 1898. évi „katasztrófát”, vagyis az utolsó nagyobb külbirtokok (Kuba, Puerto Rico, Fülöp-szigetek, Guam) elvesztését követően a „kasztíliai” nyelv került a nemzeti identitás középpontjába, s ez a közigazgatásban és az oktatásban is hangsúlyozottan érvényesült. 1905-től – megjelenésének 300. évfordulójától – a *Don Quijote* afféle „nemzeti bibliája” lett a spanyol nacionalizmusnak, amely – Cervantest „aktualizálva” – a nemes magatartást, az idealizmust és az igazságszeretetet tekintette a legfontosabb nemzeti tulajdonságoknak. Néhány évvel később az 1812. évi, a napóleoni Franciaország ellen vívott „szabadságharc” centenáriuma adott alkalmat a nemzeti összetartozás tudatosítására. 1918-ban nemzeti ünneppé nyilvánították október 12-ét, Amerika „felfedezésének”

– pontosabban Columbus San Salvador (Guanahani) szigetén történt partraszállásának – napját, amit akkor már több mint két évtizede ünnepeltek félhivatalos megemlékezéseken Spanyolország-szerte. Az *hispanoamericanismo*, vagyis a Latin-Amerika fölötti spanyol kulturális patronátus eszméje ezzel hivatalosan is a spanyol nemzeti öntudat részévé vált.

Primo de Rivera diktatúrája (1923–1930) katolikus, antidemokratikus és centralista jelleget adott a spanyol nemzeti gondolatnak, miközben nyíltan üldözte a katalán nacionalizmust. A baloldali fordulatot követően (1931–1936) a kormányzat a polgári demokrácia ideáljaihoz kívánta igazítani a spanyol nacionalizmust – a 19. század rövid liberális és köztársasági időszaka előtt tisztelegve megint az *Himno de Riego* lett a hivatalos himnusz, az 1520-as évek Habsburg-ellenes lázadásának emlékére pedig bevezették a vörös-sárga-bíbor trikólórt –, miközben autonómiát kapott Katalónia és Baszkföld (utóbbi csak 1936-ban).

Julio Ponce Alberca kevésbé eszmetörténeti szempontból, inkább az állami intézmények felől vizsgálja ugyanezt a kérdést *State Building and National Identity: Centre-Periphery Relations in Spain (1876–1945)* című tanulmányában. Előjáróban megállapítja, hogy a társadalom túlságos hierarchizáltsága miatt a 19–20. századi spanyol nemzetépítés megkésett és nehézkes volt, s hiányosan ment végbe. Ponce szerint a nemzeti identitás erősödését éppen az államhatalom akadályozta leginkább, amely túlméretezett volt, elavult és kontraszelektált, így nem tudott megbirkózni a közigazgatási feladatokkal, ami a politikai stabilitást is veszélyeztette. A 20. század elejére Spanyolország elveszítette gyarmatait, nemzetközi súly csekély volt, s erre nehéz volt nemzeti identitást építeni. A modern nemzet összekovácsolását a Restauráció időszakában (1876–1923) megakadályozta az állami intézmények korruptsága, a társadalom túlzott hierarchizáltsága és a szinte külön testként létező politikai osztály (liberálisok és konzervatívok egyaránt), valamint a Marokkóban elszennvedett katonai vereségek sora. A politikai rendszer csupán az ellenőrök gyengeségének és fragmentáltságának köszönhette fennmaradását: a jobboldali ellenzék katonai puccsal kacérkodott, a baloldal köztársaságot akart, miközben a társadalom összességében meglehetősen passzív volt, ami inherens stabilitás hiányában is lehetővé tette az államhatalom további vegetálását. (1922-ben megjelent könyvében Ortega y Gasset alaktalan, gerincoszlop nélküli államként írta le Spanyolországot, amelyben sem rend, sem egyetértés nincs.)

A korruppt politikusokkal és a tökéletlenül működő intézményekkel szembeni gyűlölet óhatatlanul felértékelte a hadsereget, amely iránt a spanyol társadalom nagy része hagyományos tisztelettel viseltetett. Eközben az általános elégedetlenség már a 19–20. század fordulóján napirendre hozta az idealizált tisztviselő-állam ideáját (*funcionarismo*), amelyben nincsenek pártok, politikusok és oligarchák, az irányítás így a közhivatalnokokra hárul, akik egyfelől kellő jártassággal rendelkező, felelősségteljes szakemberek, másfelől a nemzet egyszerű tagjai, mindenfajta privilégium nélkül.

Ez a modernista, sőt utópisztikus gondolat Primo de Rivera államfelfogásában is tetten érhető volt, reformkísérletei azonban – amelyek a paternalizmus és a korrupció felszámolását ígérték – végül nem hozták meg a várt eredményt. Hasonlóképpen kudarcot vallott a köztársasági kormány is, amely 1931-ben nemzeti modernizációt hirdetett, de azt nem tudta véghezvinni. A 19. század második és a 20. század első felében egymást követő gyakori „rendszerátváltások” mellett tehát az államszervezet nagyrészt intakt maradt, mindössze a katalán és a baszk autonómia bevezetése (1931–1939) hozott számottevő – ám csupán átmeneti – változást. Egyik politikai rendszernek sem sikerült felszámolnia a hivatali korrupciót és a közigazgatás tökéletlenségeit, ami továbbra is akadálya maradt az egységes spanyol nemzet kialakulásának.

Guillermo Marín azt vizsgálja esettanulmányában, hogy milyen eszközökkel igyekeztek erősíteni a németbarátságot a polgárháború alatt és után Baszkföld „fővárosában”, Vitoria (baszk nevén: Gasteiz) városában (*A Time of Wars and Common Totalitarian Projects: The Links between Nazi Germany and Francoist Spain, through the Analysis of a Traditional Spanish City Vitoria, 1936–1944*). A tanulmány egy 2016–2017-ben bemutatott helytörténeti kiállítás anyaga alapján készült, amelynek egyik rendezője Marín volt. A szerző emlékeztet rá, hogy a német csapatok már két hónappal a harcok kirobbanása után, 1936. szeptember végén megérkeztek Vitoriába, s bár a német nemzetiszocializmus több ponton is ellenkezett a falangizmus ideológiájával, a francóisták mégis a nácibarátságot hirdették, mivel el akarták hitetni, hogy a falangizmus nincs egyedül a világban, hanem nagyhatalmak támogatását élvezi. A propaganda testvérnemzetnek nevezte a németeket és az olaszokat, majd a portugálokat is, a tengelyhatalmakat a világ vezető államai között emlegette, olyan élcsapatnak, amely Spanyolország számára is követendő modell. A helyi sajtóban diadalmas beszámolók jelentek meg a német hadi sikerekről, valamint Japánról mint a csendes-óceáni térség jövődjéről.

Amikor a Szovjetunió elleni német támadást követően megkezdődött az úgynevezett Kék hadosztály szervezése, Álava tartományban már június végén zajlott az önkéntesek toborzása, július 15-én pedig útnak is indultak az első katonavonatok a keleti frontra. Vitoriában ezután rendszeres demonstrációkat, gyűjtéseket szerveztek a Kék hadosztály támogatására. A tengelyhatalmak első nagy vereségei után azonban csillapodott a propagandisztikus lendület: a vezető napilap, a *Pensamiento Alavés* igen szűkszavúan foglalkozott a sztálingrádi vereséggel, s egyre többet írt az amerikai hadigépezet erejéről, Spanyolország semlegességéről és a béke megnyerésének fontosságáról, amikor pedig az angolszász csapatok visszafoglalták a Fülöp-szigeteket Japántól, a lap ezt a kereszténység és a nyugati civilizáció győzelmeként tálalta. A tanulmány fő kérdése – hogy a spanyolok tengelybarátságának látványos külsőségei vajon a hála, az ideológiai azonosulás vagy az opportunizmus jelei voltak-e – végül is megválaszolatlan marad, a problémafelvetés azonban önmagában is jelzi, hogy a szerző mindhárom magatartásformával találkozott kutatásai során.

Eugen Stancu egy bátor és invenciózus történész különleges életművéről ad rövid ismertetést tanulmányában (*Lucian Boia: Demythologization of the Romanian Historical Discourse after 1989*). Stancu felidézi, hogy pályája elején, az 1960-as évek végén Boia a 19. századi román nemzeti mozgalommal kezdett foglalkozni, külföldi tanulmányútjain szerzett ismereteit és fokozatosan alakuló történeti felfogását azonban nem tudta összhangba hozni a Ceaușescu-rendszer propagandájával, amely az 1970-es években azt hirdette, hogy a román nemzet régi nagysága a közbelső évszázadok során a külső és a belső ellenségek aknamunkája miatt elveszett, s annak helyreállítását és kiteljesítését a „nemzeti kommunizmus” hivatott elvégezni. A romániai kommunizmus tudománypolitikai elvárásai és a lineáris történelemfelfogás elől „menekülve”, Boia érdeklődése a rejtett, a hamis, sőt az elképzelt „világok” felé fordult, és szokatlan témaválasztásaival, szellemes módszereivel a történetírás egyik úttörőjévé vált. 1984-ben a francia Helga Abret-val a marslakókról és a marsi életről alkotott fantazmagóriákról írt könyvet (*Das Jahrhundert der Marsianer*, 1984), első francia nyelvű könyvei pedig a képzelte történelemről szólnak (*L’exploration imaginaire de l’espace*, 1987; *La fin du monde – une histoire sans fin*, 1989), s e téma vizsgálatára állított fel kutatócsoportot a Bukaresti Egyetemen 1993-ban.

A csoport első két kötete 1995-ben (*Mituri istorice românești*), illetve 1996-ban jelent meg (*Miturile comunismului Românesc*). Előbbi a román történeti mítoszokkal foglalkozik, s azt vizsgálja, hogyan kapott mitologikus jelentőséget a román történetírásban – és ho-

gyan épült be a nemzeti emlékezetbe – Vitéz Mihály, Mircea cel Bătrân, Ioan Vodă, Tudor Vladimirescu, I. Károly, Antonescu és II. Mihály alakja. A második kötet a kommunista mitológia elemeit (szabadság, egyenlőség, társadalmi igazságosság stb.) veszi vizsgálat alá, szorosán elemezve azt a kettős beszédmódot, amely felmagasztalta a rendszert „vívmányait” és elhallgatta annak bűneit. Bár a kötetek alacsony példányszámban jelentek meg, nagy hatást váltottak ki, éles vitákat gerjesztettek, és Boiának sok aljas támadással is szembesülnie kellett. 1997-ben Boia immár önálló monográfiában foglalta össze a román nemzeti önkép mitológus összetevőit (*History and Myth in Romanian Consciousness*), megállapítva, hogy e mítoszok életben tartása autoritáriánus és idegengyűlölő üzenetet hordoz, és „ellenkezik a román társadalom modernizációjával és demokratizálódásával, valamint az országnak az Európai Unióba való integrálódásával”.

Stancu szerint Boia munkássága egyelőre nem hozott számottevő fordulatot a román történetírásban: a történészek jó része továbbra is a hagyományos „nemzeti” történetírást műveli, Boiát pedig sokan hazafiatlannak tartják, s még vezető tudományos körökből is méltatlan vádakkal illetik. Kritikusai – úgy tűnik – még nem ismerték fel, hogy nem sokat ér az a történetírás, amely az ország – vagy a nemzet – határain túl elveszíti relevanciáját.

Dupcsik Csaba a különböző nemzetfogalmak és benne a magyar nemzetfogalom 19. századi alakulását mutatja be elméleti és gyakorlati oldalról *The National Idea as an Integration Ideology: Hungarian Dilemmas from the Last Third of 18th Century to 1918* című tanulmányában. A szerző először felsorolja a nemzet mint közösség értelmezésének gyakran használt kategóriáit, melyek szerint a nemzet 1. ontológiai objektív ismérvek által leírható vagy ideológiai konstrukció, 2. időbeliség szempontjából öröktől fogva fennálló vagy a modernizáció terméke, 3. a konstituáló tényező szempontjából államnemzetnek vagy kultúrnemzetnek tekintendő. Majd kategóriánként „állást foglal”, s leszögezi, hogy a nemzet 1. határozott közösségteremtő szándékból fakadó – és ilyen erővel bíró –, de nem önkényes szellemi konstrukció, 2. a modernitás terméke, de vannak ideológiai és jogi-politikai előzményei, 3. állami és/vagy nyelvi-etnikai keretek között létrehívott entitás.

Dupcsik szerint Magyarország esetében 1918 előtt mind az állami, mind a nyelvi-etnikai mozzanat releváns volt, mivel a 19. század közepéig a rendi alapú (nemesi-polgári-honorácior) státusz biztosított olyan, viszonylag jól körülhatárolt jogokat (privilegiumokat), amelyek ezek birtokosát a nemzet (*natio*) tagjává tették, így végső soron etnikumtól függetlenül lehetett valaki a *natio hungarica* része. Léteztek viszont olyan magyar állami intézmények is, amelyek működtetése azonban 1867 – s bizonyos tekintetben 1918 – előtt nem volt maradéktalanul a magyar politikai közösség kezében. Erdélyben ugyanakkor csupán a magyar (egyéni nemesi), a szász (német autonóm területi) és a székely (autonóm területi) *natio* létezett intézményesen. E jogi státust a románok sem a többi *natio*, sem az uralkodó jóvoltából nem tudták megszerezni, részben ezért is fordultak az etnikai nemzet programja felé, ami általában az önálló államisággal nem rendelkező más nemzetiségek (írek, lengyelek stb.) számára is a leginkább járható útnak bizonyult.

A 19. század közepén két út állt a magyar nacionalizmus előtt: a rendi nemzet kibővíthető etnikai nemzeté (amelyben a privilegizált nemesség helyett immár a magyar etnikumúak lesznek a magyar nemzet tagjai), vagy állampolgári nemzeté (amelyben a nemesség helyett a magyar állam minden lakosa a magyar nemzet tagja lesz). Ám mivel Magyarországon a lakosságnak csak körülbelül 40 százaléka volt magyar, a „politikai nemzet” megalkotása tűnt kedvezőbbnek, amely lényegében megfelelt az állampolgári nemzet koncepciójának, ahol minden országlakos annak a magyar nemzetnek lett a része, amelyen belül egyéni kisebbségi jogokkal („személyi autonómiával”) rendelkeztek a nemzetiségek tagjai. Előttük

három út nyílt meg: a kettős identitás elfogadása, az asszimiláció, a külön nemzetiségi identitás fenntartása. A lehetőségek illetően állása mellett Magyarországon 1918-ig a magyar nemzetiségűek uralták az elitet, a közigazgatást, az értelmiségi és a hivatalnoki foglalkozásokat, s felülreprezentáltak voltak a középosztályban, a városi népességben és a munkásságban is, ráadásul az államnyelv is a magyar volt, ami összességében általános dominanciát biztosított a magyarság számára.

Hrvoje Volner a 19. századi modernizáció régióként, illetve kulturális és foglalkozási csoportonként eltérő hatásait ismerteti *Nationalism, Modernization and Society in Croatian Long Century* című tanulmányában. A szerző megállapítja, hogy a horvát (eredetileg: „illír”) nemzet az etnikai-nemzeti felfogáson alapult, s így „védelmezte” magát a német, magyar stb. „fenyegetéssel” szemben, a horvát nemesség azonban elmulasztotta kiterjeszteni ennek dimenzióit, s a modernizációban és a polgárosodásban elsősorban fenyegetést látva – a hagyományos nemesi alkotmányossághoz ragaszkodva – nem használta ki a nemzeti egységesítésben rejlő politikai lehetőségeket. A mezőgazdaság tőkés átalakítása így nagy zavarokat okozott a gazdasági, a társadalmi és a politikai életben egyaránt: a parasztok csak földjeik eladásából vagy piacra való termelésből tudták fedezni súlyos adóterheiket, miközben nőtt az agrárproletárok, a városokba települők és a kivándorlók száma. A 19. század végéig a kereskedelem és az ipar profitált leginkább a modernizációból, míg a parasztosság és a munkásság a választásokon sem igen jutott szóhoz. Mivel a befektetések hasznát csak csekély mértékben forgatták vissza a gazdaságba, Horvátországban a modernizáció szinte belső kolonizáció formájában jelentkezett. A két világháború közötti jugoszláv időkben átalakultak, de nem szűntek meg a nemzet(iség)ek közötti feszültségek. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság fennállása idején Szerbiában és Montenegróban kisebb volt az adóteher, mint a „csatlakozott” tartományokban. A német megszállást követően Horvátországban viszont a szerbek, a zsidók és a cigányok tömegeit megfosztották vagyonuktól, ami rendre akadályozta a délszláv nemzetek kohéziójának erősödését.

Victor Neumann egy patinás temesvári folyóiratban megjelent írásokra támaszkodva ad ízelítőt a város sajátos 19. századi multietnikus és multikulturális (német–magyar–román–szerb) életéből *The German Language Press in Temeswarer Banat and the Habsburg's Ideologies* című tanulmányában. Neumann szerint az 1771-ben indult *Temeswarer Nachrichten* című folyóirat – és kiadója: Mathäus Joseph Haimlerl – igazi kultúrmissziót látott el. A folyóirat valóságos krónikája és bédekkere volt a korabeli Bánságnak, rengeteg hasznos tudnivalót közölt, ezenkívül – az udvar elvárásainak megfelelően – a felvilágosodás szellemét és a nép felemelésének (abszolutista) programját is közvetítette a művelt közönség számára, továbbá folytatólagosan közölte a *Historische Beschreibung des Banats Temeswar* című földrajzi-történelmi cikksorozatot. Haimlerl eközben jó néhány bécsi tankönyvet is kiadott utánnomásban, a folyóiratban pedig külföldi könyvek hirdetését is közölte. A folyóirat neve többször is változott, 1852-től *Temeschwarer Zeitung* néven működött, de mindvégig tükre s egyben éltetője volt, maradt a Bánság multikulturalizmusának.

A szerző szerint mindez a 19. század második felében felerősödő magyar nacionalizmust sem zavarta, mivel a németek lojálisak voltak a magyar államhoz, azonosultak a magyar nemzetfelfogással, amely egyetlen (állampolgári) nemzetet, de számos nemzetiséget ismert el az államon belül. A város társadalmában a differenciált, de erős polgárság volt a meghatározó, amit a számos társadalmi egyesület és kultúrintézmény léte is igazolt. S bár Temesvárt általában német városnak nevezték, inkább egyfajta bécsies kozmopolitizmus jellemezte, amelyet a német, a magyar és később a román népiség eszméje sem tudott teljesen lerombolni, s amely végül a kommunizmus uniformizáló törekvéseit is túlélte.

Bobay István hiánypótló műhelytanulmányban tárgyalja I. Miksa mexikói császár Európában toborzott zsoldoseregének történetét *Some Questions about the Recruitment of Hungarian Soldiers in the Army of Maximilian Hapsburg the Emperor of Mexico* cím alatt. A szerző emlékeztet rá, hogy Miksa 1864-ben lépett trónra, a republikánusok és a rojalisták között lezajlott véres polgárháború, illetve az európai hatalmak intervenciója után tető alá hozott kompromisszum eredményeképpen. Hatalmát azonban nemhogy megszilárdítani, még elismertetni is alig tudta, s amikor a császári restauráció fő kezdeményezője, Franciaország kivonta csapatait Latin-Amerikából, Miksa és udvartartása lényegében védtelen maradt. A felkelők hamarosan le is fegyverezték az inkább csak jelképes császári hadsereget, Miksát és két tábornokát pedig 1867. június 19-én kivégezték.

E veszedelem elhárítása lett volna a feladata annak a sajátos alakulatnak, amelyet még 1864-ben kezdtek toborozni az Osztrák Császárság területén „Mexikói Osztrák Önkéntes Csapatok” néven. A hétezer fős zsoldosereg 1864 novemberében Triesztből hajókon indult Mexikóba – a fedélzeten ezernél is több magyarországi önkéntessel. A katonák úgy tudták, hogy Miksa bírja a mexikói nép támogatását, s nekik csak rendfenntartó feladatok lesz tekintélyes fizetésért, hatéves szolgálatuk végén pedig birtokot kapnak majd Mexikóban, vagy kérhetik ingyenes hazaszállításukat hazájukba. A valóság ezzel szemben az volt, hogy a terepet jól ismerő gerillák ellen kellett harcolniuk alacsony zsoldért, a „végkielégítést” pedig az időközben megbukott császári ház nem tudott jótállni. (Az összeomlás idején az önkénteseknek már csak alig több mint a fele volt Mexikóban, a többieket leszerelték és hazaküldték Európába.)

A szerző igyekezett feltárni e különleges armádia tagjainak motivációit is. Következtése szerint ebben szerepet játszott a magas fizetés ígérete és a (katonai) karrier lehetősége éppúgy, mint a kalandvágy vagy a menekülés a börtönbüntetéstől, a munkanélküliség elől, netán egy rossz házasságból. Az 1860-as évek elején ugyanis különlegesen rossz volt a gazdasági konstelláció Magyarországon: az országot pénzügyi válság sújtotta, aminek nyomán abbamaradtak a vasútépítések, 1863–1864-ben pedig kiemelkedően rossz volt a termés, amit sokfelé éhínség és a jószágok tömeges elhullása kísért.

Semsey Viktória – a konferencia szervezője s a kötet szerkesztője – azt vizsgálja *The Republic: The Spanish Case in the Process of Political Modernization in Hungary, 1867–1873* című tanulmányában, miként jelent meg a magyarországi közbeszédben és hogyan hatott a közgondolkodásra az 1868–1873 közötti spanyolországi forradalmi változások híre. A szerző utal rá, hogy a kiegészítés ellenzői szívesen hivatkoztak a francia (1789, 1830, 1848), a spanyol (1873–1874) és az amerikai példára, amikor a köztársasági államforma előnyeit hangoztatták. Nem sokkal azt követően, hogy 1868 szeptemberében kirobbant az újabb spanyol „forradalom”, és a hónap végén II. Izabellát megfosztották trónjától, Kossuth Lajos Olaszországból küldött levelet a republikánus José María Orense márkinak (1868. december 6.), s nyíltan üdvözölte a spanyolországi mozgalmat, amely megnyitotta az utat a köztársaság felé. Az alkotmányos monarchiát ekkor fából vaskarikának nevezte, mert két, úgymond, összeegyeztethetetlen dologra kíván építeni: a monarchiára és a demokráciára.

Magyarországon is sok szó esett a spanyolországi eseményekről – a sajtóban éppúgy, mint a parlamenti beszédekben. A *Pesti Napló* beszámolt a trónfosztás utáni 1868. októberi madridi ünnepekről, a Bourbonok és a katolikus egyház hatalmának megszűntetését követelő jelszavakról, a különböző politikai irányzatokról. Mindez főként a politikai progresszió híveinek adott muníciót. 1867 után Magyarországon sokfelé alakultak demokrata körök, amelyek a politikai jogok kiterjesztését szorgalmazták, a radikálisok pedig 1868-ban megalakították a '48-as Pártot. Ezekon a fórumokon, valamint a demokrata irá-

nyultságú lapokban a spanyol demokratikus/republikánus mozgalom egyfajta példaképként jelent meg.

Az egyik radikális lap 1869-ben részletesen idézte Emilio Castelar republikanista beszédét, s a beszéd egészét később magyarra fordítva külön is kiadták, majd 1875-ben magyar nyelven is megjelent Castelar 1869-ben, a júniusban elfogadott alkotmány vitájában elmondott hat parlamenti beszéde, amelyek a vallásszabadságról, a lelkiismereti szabadságról, az elidegeníthetetlen emberi jogokról, a Bourbonok, illetve a rabszolgaság elleni küzdelemről, valamint az Internacionáléről szóltak. E lelkesedés azonban nem változtatott azon a tényen, hogy eközben a magyarországi választásokon 1869-ben és 1872-ben is a mérsékelt Deák-párt győzött.

Makkai Béla a 19. század folyamán Romániában dolgozó és ott letelepedő magyarok helyzetének alakulását mutatja be *Changes in National Self-image and the Image of Neighbourhood of Expatriate Hungarians in the Romanian Old Kingdom* című tanulmányában. A szerző emlékeztet rá, hogy a 19. század folyamán Erdélyből jelentős volt az elvándorlás mind a magyar, mind a román nemzetiség köréből. Az 1861-ben egyesült fejedelemségek első alkotmánya (1866) alapján a betelepülő román anyanyelvűek azonnal állampolgárságot kaphattak, a többieknek azonban erre akár évtizedeken át várniuk kellett. Ugyanakkor az államhatalom nem bánt ellenségesen a magyar bevándorlókkal, mivel munkájuk hasznot hozott a nemzetgazdaságnak. (Helyzetüket azonban nagyban befolyásolta a gazdasági konjunktúra: az 1880–1890-es évek nagyarányú növekedését például a századfordulón jelentős visszaesés követte, amit a külföldi munkavállalók – köztük a magyarok – jobban megéreztek.)

A nemzetiségek közötti diszkriminációra a (kül)politikai események is hatással voltak. Amikor például a két román fejedelemség Oroszország oldalán belépett a törökellenes háborúba (1877–1878), s a győzelem után kikiáltották a független Romániát, Bukarestben fenyegető magyarelles hangulat alakult ki Magyarország törökbarát politikája miatt. A 19. század végén felerősödő román irredentizmus és a fokozódó erdélyi magyar–román feszültségek tovább rontották a romániai magyarok helyzetét. Makkai szerint a századfordulón a Regátban a magyaroknál már csak a zsidókat gyűlölték jobban. A magyar kormány 1901-ben el is indította a „Románia-akciót”, amely rövid távon meg kívánta óvni a magyarokat az asszimilációtól, hosszabb távon pedig a hazatelepítésükkel számolt. Ez azonban nem volt könnyű, mivel a repatriálót az elmaradt katonai szolgálat teljesítése, tíz év távollét után pedig a magyar állampolgárság elvesztése is fenyegette.

A Balkán-háborúk idején a közhangulat teljesen az Osztrák–Magyar Monarchia ellen fordult, s a diadalmas román nacionalizmus Dobrudzsa megszerzése után már nyíltan Erdély bekebelezésére tört. 1916 nyarán – amikor a román hadsereg betört Erdélybe – az akkor még rövid ideig tartó megszállás a magyar papok és tanítók internálásával már ízelítőt adott a nemzetiségpolitikából. Az 1918. évi második megszállás, majd Erdély, valamint a Bánság és Kelet-Magyarország jelentős részének bekebelezése után a romániai magyarságnak már csak két útja maradt: vagy javaik és egzisztenciájuk megőrzése érdekében valamilyen integrálódni a kisebbségeket diszkrimináló Romániában, vagy áttelepülni Magyarországra. A Magyarországtól elcsatolt magyarok túlnyomó többsége szülőföldjén (immár Románia területén) maradt, a regáti magyarság java része azonban a repatriálást választotta.

Kárbin Ákos az 1880–1890-es évek fordulóján zajlott osztrák–magyar vámtarifátárgyalásokról s ezen keresztül a magyar gazdasági érdekvérvényesítés lehetőségeiről ad áttekintést *How Could the Interest of the Hungarian Economy Succeed in the 1891 Austro-Hungarian–German Trade Treaty?* című tanulmányában. A szerző néhány alapvető statisztikai adattal szemlélteti a Monarchia gazdasági és külkereskedelmi viszonyait. Megtudjuk,

hogy 1869 és 1910 között az osztrák és a magyar birodalomfél nemzeti jövedelme csaknem azonos ütemben nőtt (383, illetve 365 százalék), Ausztriában azonban az ipar nagyobb jelentőséggel rendelkezett, mint Magyarországon, ahol korábban a dolgozók négyötöde, de még 1910-ben is kétharmada a mezőgazdaságban kereste a kenyerét. S miközben a magyarországi termelők főként Közép- és Kelet-Európában értékesítették mezőgazdasági termékeiket, Ausztria jórészt a Balkánon adta el iparcikkeit.

A Monarchia egésze külkereskedelmének túlnyomó részét (mintegy 60 százalékát) Németországgal bonyolította le, míg ez a volumen a német export-importnak csak 12 százalékát tette ki. Bismarck halála után Leo von Caprivi kancellár erősíteni kívánta Németország külkereskedelmét a közép-európai országokkal, s ezt a külpolitikai kötelékek erősítésére is fel akarta használni. Mivel a magyar és az osztrák kereskedelempolitikai érdekek az export és az import eltérő szerkezete miatt ellentétesek voltak, a kereskedelempolitikai egyeztetések sokáig elhúzódtak. Az 1892 és 1903 között érvényes német-osztrák-magyar-olasz-svájci-belga vámtarifa-egyezmény nyomán bővült a magyar külkereskedelem volumene, különösen az élő állat, a tojás és a gabonafélék kivitele, s a magyar külkereskedelem fő partnere Németország lett.

Balaton Petra az elmaradott, illetve válság sújtotta magyarországi régiók gazdasági felemelését célzó kormányzati segélyakciókat ismerteti *The Role of the Hungarian Government in the Development of Peripheries in the Austro-Hungarian Monarchy Focusing the Policy of the Ministry of Agriculture (1897-1914)* című tanulmányában. A szerző megjegyzi, hogy a magyar kormány már az 1880-as években megkezdte a gazdaságilag hátrányos helyzetű, leszakadó (perem)területek felzárkóztatását: először iparfejlesztéssel, majd az 1890-es évektől a mezőgazdaság támogatásával, a századfordulón pedig megindultak a komplexebb segélyprogramok is. A Földművelésügyi Minisztérium 1897 óta nyújtott anyagi támogatást a kárpátaljai ruszin falvaknak, majd a programot 1901-től Hegyvidéki Akciónak nevezték, mert nem akarták reklámozni, hogy a segélyeket zömmel nem magyarok kapják. 1902-ben indult a Székely Akció, ennek keretében 1908-ban több miniszteri kirendeltséget szerveztek a Felvidéken – 1914-ben még további egyet Eperjesen – ínséges szlovák és ruszin falvak segélyezése céljából. 1912-ben a román többségű Szolnok-Doboka és Hunyad vármegyék hegyvidéki területeit is bevonták a segélyprogramba, majd az 1912–1913. évi esőzések és áradások után ezt a Partium és a Temes-vidék egyes nemzetiségi területeire is kiterjesztették.

A program a segélyezés mellett a gazdálkodás modernizálását is célozta, ami azonban mindenütt összeütközésbe került a hagyományos felfogással és életmóddal, ezért a hatóságok igyekeztek megnyerni a helyben elfogadott tekintélyek (papok, tanítók) támogatását. A szerző kiemeli, hogy az akciók a konzervatív szociálpolitika és a nemzetpolitika egyfajta keresztezésének tekinthetők, amelyek megpróbálták bevonni a válságterületek lakosságát „a magyar nemzeti haladás közösségébe”, továbbá gyarapítani akarták a magyar és a lojális nemzetiségi agrártársadalom gazdasági erejét, egyúttal az agrárszocialista mozgalmak továbbterjedését is fékezni kívánták.

Egry Gábor Románia és a régi Magyarország, illetve a regáti románok, az erdélyi románok és az erdélyi magyarok két háború közötti sajátos viszonyrendszeréről ad részletes ismertetést *The Strangers Within: National Identity, Everyday Encounters and Regionalism in Transylvania 1918-1944* című tanulmányában. A szerző emlékeztet rá, hogy a transzilvanizmus kutatása eddig jobbára a politikai vonatkozásokra koncentrált, s annak mindennapi megnyilvánulásával kevésbé foglalkozott. Márpedig egyes régiókat nemcsak politikai, gazdasági, földrajzi jellemzőkkel lehet definiálni, hanem tekintetbe kell venni a mentális és a szimbolikus

mozzanatok is, hiszen a legegyszerűbb hétköznapi cselekvések (például eljárni egy csárdást) is önmagukon túlmutató jelentőséget kaphatnak a helytől, a közegtől, az időtől, az alkalomtól függően – ahogyan azt Michael Billig tárgyalja a „banális nacionalizmusról” szóló írásaiban.

Egy érzékletes példával támasztja alá azt a tézisét, hogy miközben a két háború közötti Erdélyben igen feszült volt a román–magyar viszony, nemegyszer előfordult, hogy – a hosszú együttélés szocializációs (mentálitásalakító és kapcsolatszervező) hatására visszavezethető régi normák, szokások és ízlés jegyében – románok is mulattak a magyarokkal, magyar dalokat énekeltek. 1935-ben például a Kálvinista Dalárda zászlószentelése alkalmából a máramarosszigeti református közösség magyar dalokból álló szerenádöt adott a görögkatolikus vallású román megyefőnököknek. Gavrilă Mihali (Mihályi Gábor) magyar nemességgel rendelkezett, családtagjai egykor képviselők voltak a magyar parlamentben, ő maga 1918 előtt főszolgabíróként szolgált, s a két háború között román részről gyakran érte az a vád, hogy fraternizál a magyarokkal.

Az erdélyi regionális (román) öntudat a nagyromán nacionalizmusnál is erősebbnek bizonyulhatott. Az erdélyi román politikusok jó része az 1920–1930-as években is regionalista maradt, akár regáti pártok tagjaként is. A köznépből pedig sokan már nem sokkal az egyesülés után a bukaresti kormánnyal szembeni elégedetlenségüket fejezték ki a *hora unirii* – a román fejedelemségek 1859. évi egyesítésének ünnepén eljárt hagyományos tánc – eltáncolásával és a regáti románokat pocskondiázó, a drágaságot bíráló dalok éneklésével. Az erdélyi románok olykor ugyanazokkal a szavakkal (például puliszkazabáló) becsmérelték a regátiakat, amelyekkel korábban a magyarok illették őket. S míg az ókirályságbeliek gyakran emlékeztették az erdélyieket, hogy az unió az 1918–1919. évi román bevonulásnak volt köszönhető, az erdélyi románok azt hangoztatták, hogy ők hozták el a demokrácia szellemét az elmaradott Regátnak.

Hasonló regionális öntudat (és sérelemérzés) az erdélyi magyarok körében is tetten érhető volt a magyarországiakkal szemben – már 1918 előtt, majd 1940–1944 között is. A visszacsatolást követően az Egyesült Magyar Párt 1943-ban regionalista programmal lépett fel, s ebben külön erdélyi rádiót és tudományos akadémiát követelt – ami a 19. században még tipikus nemzeti követelésnek számított volna.

Schmidt Andrea az első világháború utáni eltérő lengyel állam- és nemzetépítési koncepciókat vizsgálja *Re-drawn Borders – Redrawn Identities? Visions on the New Polish State and the Question of National Identity in the Interwar Poland* című tanulmányában. A szerző megállapítja, hogy a lengyel polgári átalakulás és a nemzeti ébredés olyan korszakban ment végbe, amikor a lengyelek – önálló államterület hiányában – három nagyhatalom alattvalóiként, azok társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális rendszerébe illeszkedve éltek. A lengyel nemzeti mozgalom központi célkitűzése így az önálló államiság megszerzése volt, s a kialakuló nemzeti identitás alapját a történeti hagyomány, a katolikus vallás, a néphagyományok és irodalmi művek képezték – a „feltámadó” Lengyelország tehát szükségképpen a (politikai) képezet szülőtte volt.

Az első világháborút követően két koncepció állt egymással szemben az új Lengyelországot illetően. Józef Piłsudski (Lengyel Szocialista Párt) az oroszellenes nemzetek (lengyel, litván, ukrán, belorusz) koalícióját kívánta megteremteni Lengyelország határain belül, s a belső stabilitás érdekében kész volt (korlátozott) jogokat adni az így bekebelezendő nemzeti kisebbségeknek. Ezzel szemben Roman Dmowski (Nemzeti Demokrata Párt) „realista” álláspontja szerint az etnikailag igazolható határok között kellett volna újjáteremteni Lengyelországot, mert a „Kresy” (Kresy Wschodnie, keleti határvidék) birtoklásában súlyos etnikai és külpolitikai konfliktusok forrását látta. Az etnikailag egységes lengyel államot

vizionáló Dmowski a lengyelországi zsidók kitelepítésével, valamint a fenyegető elemnek tekintett ukránok és beloruszok nemzetiségi diszkriminációjával számolt.

Lengyelország keleti határai – a békekonferencia döntését és többévi háborúskodást követően – végül nagyjából a Piłsudski által megjelölt vonalat követték, a nagyvonalú kisebbségpolitikai elképzelésekből azonban nem sok maradt. Lengyelország végeredményben nemigen tudott mit kezdeni a területének közel felét kitevő keleti határvidékkel, és nem is sikerült azt szervesen integrálni az országba. Ezeket az országrészeket – más területekkel együtt – 1939–1940 folyamán a Szovjetunió kebelezte be és felbomlásáig birtokában is tartotta. A lengyel nacionalisták és a lengyel emigráció számára azonban a „Kresy” 1945 után is az orosz-szovjet barbársággal szembeszálló lengyel civilizáció jelképe maradt.

Kovács Dávid a Szovjetunió által a Kominternen keresztül meghirdetett népfrontpolitika külpolitikai hátteréről, reálpolitikai vonzatairól és retorikai elemeiről ír – főként magyar vonatkozásban – *The Use and the Abuse of the “National Turn” of the Hungarian Communist (1936–1939)* című tanulmányában. A szerző emlékeztet rá, hogy Hitler hatalomra jutása után megromlottak a német-szovjet kapcsolatok, a francia külpolitika viszont növekvő érdeklődést mutatott Moszkva iránt. A Szovjetunió áthangolta külpolitikáját, feladta a versailles-i békerendszertől való távolságtartását, 1934-ben belépett – illetve felvételt nyert – a Nemzetek Szövetségébe, a következő évben pedig kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött a német fenyegetést leginkább megérző Franciaországgal és Csehszlovákiával. Ugyanekkor Moszkva mozgósította „ötödik hadoszlopát”, a nyugat-európai országokban működő, a Kominternhez sok szállal kötődő kommunista pártokat. S bár a Szovjetunió az 1920-as években eltávolodott a világforradalom programjától, a Komintern továbbra is hasznos ideológiai és politikai eszköz maradt a kezében: Trockij szerint a kommunista pártok a „világforradalom élcsapatai” helyett a „Szovjetunió határőrei” lettek. A németországi események az 1930-as évek közepén újabb változást hoztak a Komintern propagandájában. Ettől kezdve a Komintern a „szociálfasiszták” (értsd: szociáldemokraták) megbélyegzése helyett a „munkásegység” létrehozását hirdette, az „osztályharc” helyett a „népfront” megalkotását helyezte előtérbe (új retorikai fordulatok figyelhetők meg a „demokratikus front”, „nemzeti egység”, „nemzeti függetlenség” hangoztatásával a minél szélesebb antifasiszta/antináci koalíció megteremtése érdekében), a „(proto)fasisztának” bélyegzett polgári pártok kormányozta „kapitalista” országokat egyre inkább „demokratikus államok” néven emlegette. Ezt a fordulatot tükrözte Georgi Dimitrov 1935. augusztus 13-án, a Komintern VII. kongresszusán elmondott beszéde is, amely szerint a dolgozó tömegeknek – a Szovjetunió kivételével – az adott pillanatban a polgári demokrácia és a fasiszmus között kellett választaniuk, mert a proletárdiktatúra egyelőre nem volt számukra valóságos opció.

Az európai kommunista pártok ezután világszerte a francia forradalom és a demokrácia elveinek legigazibb örököseiként, valamint a nemzeti függetlenség elszánt harcosaiként mutatták be magukat. E példát követték a magyar kommunisták is. A *Dolgozók Lapja* 1937-ben már nem a kormányzatnak „behódoló” szocdemeket, hanem a német, az olasz és a japán fasiszmust, illetve ezek háborúra uszító magyarországi ügynökeit nevezte fő ellenségnek, 1938-ban pedig „nemzeti összefogásra, minden magyar erő összefogására” szólított fel. Magyarországon azonban az illegálisban működő, rendkívül alacsony támogatottságú Kommunisták Magyarországi Pártjától nem volt elvárható a népfront megszervezése, a többi párt pedig elutasította vagy figyelmen kívül hagyta a Komintern felhívását, amely a szélesebb nyilvánossághoz el sem jutott. Az egyre erősebb magyarországi revizionizmus légkörében egyébként sem lehetett volna népszerű a versailles-i békerend védelmére irányuló retorika.

A könyv második nagy egysége az irodalom és a kultúra szerepével foglalkozik a nemzeti identitások alakulásában (az itt szereplő tanulmányokat rövidebben ismertetjük). Ezen belül négy dolgozat témája Latin-Amerika. Tomás Abraham írása – *Composition of an Identity. Figurative Synthesis of a Jewish Person: Romania the Nation; Hungary the Language; France the Culture; Argentina the Home* – műfaját tekintve esszé, amelynek első része ön-életrajzi, családi elemeket tartalmaz, míg a második felében a szerző azokat a társadalmi, politikai és kulturális viszonyokat tárja fel, amelyek az emigránsokat – így egykor a saját családját is – a 20. században körülvették. Az említett család 20. századi közép-európai sorsot testesít meg, hasonlóan sok más, a második világháború alatt és után Argentínába menekült famíliaéhoz. Az erdélyi zsidó származású szerző tágabb családjá – amely szinte teljesen odaveszett a holokauszt idején – szomorú sorsának leírása mellett bemutatja a kivándorlást Argentínába mint az egyetlen lehetséges választást a túlélés érdekében, majd részletesen elemzi saját multikulturális identitását. A személyes tapasztalat arra bátorította, hogy elgondolkozzon a mai migrációk okain és következményein, majd ennek alapján értékelje a világpolitikát.

Elda González Martínez munkája – *Brazilian Immigration Policy from the 1930s Onwards: The Nationalization Campaign and the Construction of a National Identity* – kimerítően bemutatja a Brazília déli részeinek betelepítését célzó állami politikát és annak változásait, valamint a betelepülés folyamatát a 19. századtól az 1930-as évek végéig. Az elemzés a legnagyobb figyelmet Getúlio Vargas elnökségének, az Estado Novo (1935–1945) idejének szenteli, amikor a központosított állam homogén nemzeti identitás kialakítására törekedett. A tanulmány a betelepítésre fókuszál, de egyúttal elemzi és megvilágítja a helyi viszonyokat és a különböző országokból érkezők speciális helyzetét, asszimilálásuk módját.

Izaskun Álvarez Cuartero *Historia, modernización e identidad en Cuba* című tanulmánya a felvilágosodás eszméinek kubai megjelenését, a különböző egyesületek és társaságok megalakulását vizsgálja. A kubai elit ezeken keresztül kívánta a társadalom és a gazdaság modernizációját elősegíteni. A fő cél az volt, hogy Kubát a világ legnagyobb cukorexportőrévé tegyék, s ezáltal egyúttal elősegítsék a kubai nemzeti identitás kialakulását is. A tanulmány legfőbb forrását a Gazdasági Társaság egy évszázadon keresztül megjelenő kiadványa képezi.

A latin-amerikai blokkot Sebastián Hernández Toledo *La construcción de la „raza chilena”. Nación e identidad nacional en la Generación del Centenario (1904–1918)* című tanulmánya zárja. A szerző a 20. század elején megjelent „chilei rassz” elképzelését mutatja be. Hernández hat kiváló, az úgynevezett centenáriumi nemzedékhez (Generación del Centenario) tartozó gondolkodó munkásságát tanulmányozta, pontosabban azt a diskurzust, amely a chilei „gyengeség” okairól folyt, illetve azokat az elképzeléseket, amelyek az új, a megváltozott nemzeti gazdaságon alapuló nemzettudat kialakítását célozták. Ez az új nemzettudat szembefordult a 19. századi kreol identitással. A szerző széles kontextusban elemzi az elképzeléseket, hogy milyen módon lehet a marginális társadalmi rétegeket bekapcsolni a modern társadalomba, továbbá bemutatja a korabeli szerzők gondolatait a „chilei rassz” biológiai és morális jellemzőiről.

Santiago Pérez Isasi *Iberianism, Nationalism and (Literary) Regeneration: A Chapter for a Comparative Iberian Literary History* című tanulmányában azokat a törekvéseket mutatja be, melyek során a spanyol és a portugál értelmiség a 19. század második felében egyfajta kulturális tevékenységgel kívánta a spanyol és a portugál nemzeti frusztrációkat megszüntetni, továbbá a nemzeti és kulturális újjászületést megvalósítani. Ennek során közvetetten el akarták tüntetni az értelmiségiek és a politikusok közötti hagyományos szaka-

dékot, hidat kívántak képezni az eszmék és a cselekedetek között, főképpen a nemzetépítési folyamatban.

Boksay János atya népzenei munkásságának örökségét mutatja be Bubnó Tamás (*Nationality: Greek Catholic. Father János Boksay – Johann Boksaj (1874–1940) Subcarpathian Composer*). Boksay – egyfajta Bartók-előképnek tekinthetően – összegyűjtötte a munkácsi egyházmegye görögkatolikus vallási liturgikus énekeit, és a dalokon fellelkesülve maga is komponált újakat, amelyek kiemelkedő tehetségről adnak számot. Munkássága alátámasztja a közép-európai kultúra „mozaikszerű” mintázatát és a zene eklektikus jellegét, továbbá azt sugallja, hogy oksági kapcsolat van a gyenge nemzeti erő és a több forrásból táplálkozó zenei identitás között.

Sz. Kristóf Ildikó tanulmánya Alexander von Humboldt Magyarországgal kapcsolatos megfigyeléseit veszi számba, illetve azt, hogy ezek miként illeszkedtek tudományos munkásságába, valamint miként hatottak a magyar tudományos életre (*Alexander von Humboldt and Hungary: National Identity and the Emergence of Modern Sciences*). A német tudós 1797-ben és 1811-ben járt Magyarországon, kapcsolatban állt néhány protestáns tudóssal, és mint tudományos hivatkozásai mutatják: ismerte a Thuróczi-krónikát és Johann Christian Engel Magyarország-történetét. Humboldt maga is használta az etnográfia kifejezést, a népek leírása során összehasonlította az egyes népeket (így például az aztékokat a finnugorokkal). A felvilágosodás eszméiből következően a történelmet egyetemes jelenségnek tekintette, amely a szolgaságból a civilizáció felé tart (ugyan nem lineárisan). Munkássága végső soron igen jelentős hatást gyakorolt a magyarországi néprajz fejlődésére. Humboldt munkái mindazonáltal szembesítenek minket a klasszikus vitával: a kultúrában mi és ki határozza meg, hogy mi a centrum és mi a periféria.

Tarjányi Eszter írása azt vizsgálja, hogy a magyar irodalmi alkotásokban megjelenő anekdoták – például Jókai Mórnál és Mikszáth Kálmánál – miként jelenítették meg és erősítették a nemzeti identitást a 19. század végén és a 20. század elején (*National Identity as a Literary Question: The Specific Application in the Hungarian Fin-de-siècle Literature*). Az anekdoták különleges helyet foglalnak el a közép-európai irodalmakban: míg Magyarországon a dzsentri, Lengyelországban a nemesi, szarmata hagyományhoz kötődnek. Magyarországon az anekdoták szorosan kapcsolódtak a nemzeti kulturális emlékezethez: konstruálták és építették azt. Az, hogy az olvasók ismerték a történetek történelmi háttérét, közösségi érzést ébresztett, és elősegítette, hogy az egész művet nemzeti szempontból fogadja be az olvasó. A szerző állítása, miszerint a magyar irodalomban előforduló történetek más szerepet töltek be, mint az anekdoták bármely más nemzeti irodalomban, világszerte óriási és izgalmas kihívást jelent az összehasonlító irodalomtörténeti kutatások számára.

Gintli Tibor lényeges pontra mutat rá, amikor kapcsolatot teremt a nemesi és a polgári értékek, illetve a magyar nemzeti identitás létrehozása között a 19. század végi–20. század eleji magyar irodalomban (*Noble and Bourgeois Values in the Hungarian Literature in the Last Decades of the 19th Century and the First Decades of the 20th Century*). A korszak magyar irodalmában a modernizáció problémái – különösképpen a nemzeti identitást is jelző művekben – ugyanis a nemesi és a polgári világ szembenállásaként jelentek meg. Ehhez járult az a tény, hogy a modernitás képviselői sok esetben nem magyar etnikumúak voltak. Az írók társadalmi származásából is adódott, hogy – talán egyfajta megoldásként – a korszak irodalmában a leginkább meghatározó figura a nemesi családból származó, liberális felfogású, polgári életstílust követő középosztálybeli értelmiségi. A romantika korában a paraszt, a „nép” és a földesúr viszonya idillikusan, szinte családi kapcsolatként jelent meg. Ebben Móricz Zsigmond munkái hoztak változást, Szabó Dezsőnél pedig már az elszegé-

nyedett, számos szociális problémával küzdő parasztságot látjuk. A századfordulót követően viszont a nemesi életmód bemutatása eltűnt az irodalmi alkotásokban.

A következő, jól megírt tanulmányban Ivana Taranenková azt mutatja be, hogy az utópia, az idill, a nosztalgia és a melankólia a 19. század végi szlovák irodalomban miként küzdött a haladás ellen, meghatározva a nemzet identitását és modernizációs folyamatait (*Against Progress: Utopia, Idyll, Nostalgia and Melancholy: National Identity and Modernity in Slovak Literature, 1880–1900*). A szlovák irodalom a századfordulót megelőző két évtizedben az 1840-es években kezdődött nemzeti ébredés hatása alatt állt, a modern kultúra viszont ekkor formálódott. A szlovák kultúra alakítóinak szembe kellett nézni a historicizmus, a kifejezetten szlovák kulturális hagyományok hiányával, így a „szlovákságot” be kellett építeni a múltba is. A szlovák kultúra ekkor a cseh és a magyar nemzetépítéssel versenyzett. A szlovák kultúra koncepciója azután fogalmazódott meg, miután a politikai törekvések 1848–1849-ben vereséget szenvedtek (L’udovít Štúr esszéje szolgált a fő útmutatóul). A 19. század végi írók a nosztalgiával és a melankóliával nemcsak létrehozták a szlovákok mitikus korszakát, hanem sikeresnek bizonyultak abban is, hogy – az „aranykor” közösségére utalva – egyfajta kollektív „egót” teremtsenek. Esztétikájukban a modernitással szembeállították a nosztalgikus szépséget, illetve komoran távolságot tartottak a jelennel szemben. Az írás felhívja a figyelmet a társadalomtudomány klasszikus kérdéseire, a struktúrák közötti feszültségekre és interakciókra. Más szavakkal: ezek a speciális strukturális feltételek meghatározták-e az irodalom profilját, továbbá ezek a kulturális alkotások segítették-e valamilyen módon a konzervatív társadalom megőrzését?

Horváth Csaba *The Lost Land of Ours: The Image of Košice in the Works of Sándor Márai and Dušan Šimko* című írásában érdekesen közelíti meg témáját. Két különböző korszakból származó, két különböző nyelven írt munkák alapján veti össze a Kassáról kialakult képet. Márai az Osztrák–Magyar Monarchia idején született, és 14 éves korában költözött el Kassáról. Az 1930-as években napvilágot látott írásaiban nosztalgiával szólt a városról. Šimko a prágai tavasz után hagyta el Csehszlovákiát, Baselben telepedett le, majd 1984-ben *Kassai maraton* címmel megalkotta a város két világháború közti kollektív emlékezetét. Mind a két író saját identitást adott a multikulturális városnak, s túllépett a nemzeti narratívákon. Szemléletük a város és környezete többnyelvű és multikulturális világán alapult. A dolgozatot olvasva óhatatlanul felmerül a kulturális-irodalmi „birtokbavétel” fogalma vagy az a formula, miszerint az irodalom más módon folytatott politika is lehet.

Pilkhoffer Mónika dolgozata (*National Stylistic Aspiration in the Architecture of the Austro-Hungarian Monarchy*) rávilágít arra, hogy minden bizonnyal az építészet a leglátványosabb és legreprezentatívabb módja a nemzeti identitás és szándékok kifejezésének. Megfigyelhető ez a lengyeleknél („zakopanei stílus”) és más, nemzeti függetlenséggel nem rendelkező nemzeteknél is. Lechner Ödön – a növényvilágból és a népművészetből vett motívumokkal – egy új ornamentikát kívánt megalkotni, aminek segítségével idővel kialakul a függetlenséget, illetve az arra való törekvést szimbolizáló nemzeti stílus. A keleti motívumok felhasználása is többet jelentett, mint a divatos orientalizmus egyszerű követése. A nemzeti stílus az Alföldön vált a legnépszerűbbé, ahol több soknemzetiségű város is volt, ami újabb kérdéseket vethet fel.

M. Szabó Alexandra írása a zsidó mint a magyartól különböző kollektív nemzeti identitás megnyilvánulását vizsgálja Zsolt Béla négy regénye alapján (*Béla Zsolt, the Hungarian “Sociologist of Jewry”*). A regényeket olvasva nyomon követhető a magyarországi zsidó közösség helyzetének és szociális körülményeinek alakulása a két világháború között. Zsolt családjától eltérően fiatalkorában hitt a magyar nemzeti identitás fontosságában. Részt vett

az első világháborúban, majd 1921-ben költözött Budapestre. Baloldali eszmék és a *Nyugat* urbánus írói hatottak rá. Ideológiai alapon szemben állt a népiekkel (antiszemitáknak tartotta őket, akik viszont zsidó propagandistának őt). Műveinek középpontjában a zsidó identitás – mint a személyiség fontos összetevője – megélése és a magyar társadalom zsidókhoz fűződő rendkívül bonyolult és sokoldalú viszonya áll.

Dagmar Kročanová tanulmánya – *The Role of Theatre and Drama in Building the Slovak National Identity in the Interwar Period* – sikeresen hívja fel a figyelmet a színház felvilágosító és eszmeközvetítő szerepére. A színház – mivel alapvető eszközei a szenvedély és a leplezetlenség – talán az egyik legnagyobb közvetlen hatású, mély érzelmeket kiváltó művészeti forma. A szlovák színház intézményrendszere az 1920-as évektől alakult ki (a Szlovák Nemzeti Színház 1919-ben jött létre). A Szlovák Nemzeti Színház sorsa összefüggött a korábban kulturális téren a németek és a magyarok által dominált Pozsony szlovakizálásával. Ugyanakkor a szlovák nemzeti kulturális törekvések szemben álltak a hivatalos ideológiával (csehszlovakizmus), amely a szlovákokat nem önálló nemzetnek, hanem csak az egységes nemzet egyik részének tekintette. 1932-ben jött létre a Nemzeti Színházban az önálló szlovák társulat, 1932–1939 között két (cseh és szlovák) tagozat működött. A színház végső soron sokat tett a szlovák kultúra fejlesztéséért.

A kötet 33 tanulmányának tanúsága szerint a nemzeti identitás alakulására e három térség valamennyi országában nagy – fékező – hatást gyakorolt a gazdasági és társadalmi modernizáció megkésettisége, valamint a nemzetiségi és regionális diverzitás, nem utolsósorban pedig a múltbéli belső és külső politikai és katonai konfliktusok öröksége, amely a gyógyító megbékélés hiányában nemhogy eltüntetni, de olykor még behegeszteni sem tudta az érintett népek (társadalmi csoportok) által egymásnak okozott sebeket. A dolgozatok jelentősen hozzájárulnak az egyes kérdések jobb megismeréséhez, és – régiókban, ahol például Latin-Amerika fejlődése kevésbé ismert – a későbbi kutatások kiindulópontjaiul szolgálhatnak. A kötetet csak ajánlani lehet mindenki, nemcsak a történészek, hanem a más diszciplínákkal foglalkozó társadalomtudósok számára is.

*Maximiliano Gabriel Gregorio Cernadas – Mirjana Polić Bobić – Zeidler Miklós**

* Gregorio Cernadas, Maximiliano Gabriel: irodalomtörténész, az Argentín Köztársaság magyarországi nagykövete; Polić Bobić, Mirjana: a Zágrábi Egyetem BTK Romanisztika Tanszék egyetemi tanára; Zeidler Miklós: az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék habilitált egyetemi docense, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete tudományos főmunkatársa.